

XVUJ OTJ

ВЕДОМСТВОЛОР АРАЛЫК ДИССЕРТАЦИЯЛЫК КЕҢЕШ

Д 09.02.203

Кол жазма укугунда

УДК 10(09) (575.2) (043.3)

ШАМШИЕВ РАСУЛ КЕҢЕШОВИЧ

**ЖЕҢИЖОКТУН ДҮЙНӨТААНЫМЫНА
ФИЛОСОФИЯЛЫК АНАЛИЗ**

Адистиги: 09.00.03 - философиянын тарыхы

**Философия илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын алуу
үчүн жазылган диссертациянын**

а в т о р е ф е р а т ы

Бишкек - 2003

Иш Жалал-Абад мамлекеттик университетинин философия жана гуманитардык илимдер кафедрасында аткарылган.

Илимий жетекчилер: философия илимдеринин доктору, профессор Ш.М.Ниязалиев, философия илимдеринин доктору С.М.Мукасов

Расмий оппоненттер: КР УИАсынын ардактуу академиги, философия илимдеринин доктору, профессор А.И.Нарынбаев, философия илимдеринин кандидаты, доцент Н.К.Саралаев

Жетектөөчү мекеме: Ош мамлекеттик университетинин философия факультетинин кыргыз философиясы кафедрасы

Диссертациялык иш 2003-жылдын "25" апрели саат 13⁰⁰ Кыргыз Республикасынын УИАсынын Философия жана укук институтунун алдындагы (тең уюштуруучулар - КУУ жана ОшМУ) философия илимдери боюнча докторлук (кандидаттык) диссертацияларды коргоочу Д 09.02.203 Диссертациялык кеңештин жыйынында корголот.

Дареги: 720071, Бишкек шаары, Чүй проспектиси, 265а.

Диссертация менен КР УИАсынын Борбордук илимий китепканасында таанышса болот (Бишкек шаары, Чүй проспектиси, 265а).

Автореферат 2003-жылдын "24" марты жөнөтүлдү.

Диссертациялык кеңештин окумуштуу катчысы философия илимдеринин кандидаты, доцент

 Н.А.Омуралиев

Теманын актуалдуулугу. Өнүгүүнүн диалектикасы бардык процесстерде жана кубулуштарда, алардын ичинен руханий байлыкта кабылдоочулукту (преемственность) шарттап турат. Ал өз кезегинде социалдык тажрыйбаларды муундан-муунга өткөрүү жолу менен руханий маданияттын байланыштарын, интеллектуалдык прогрессти камсыз кылган объективдүү көрүнүш болуп саналат. Башкача айтканда, руханий байлыктын жана интеллектуалдуу тажрыйбанын дайыма сакталып жана үзгүлтүксүз өнүгүп туруусу ириде муундар ортосундагы кабылдоочулуктун болушуна терең байланыштуу. Философиянын тарыхы буга ачык күбө. Мындай жагдай кыргыз эли өзүнүн өткөн руханий жана интеллектуалдык ишмердүүлүгүнүн жетишкендиктерин жалпылап, анын негизинде өзүнүн улуттук идеологиясын иштеп чыгууга аракеттенип жаткан бүгүнкү күндүн шарттарында бөтөнчө мааниге ээ. Ушуга байланыштуу Кыргыз Республикасынын президенти А.Акаев кыргыз элинин ойчул-акыны Калыгулдун эстелигин ачууга арналган аземинде сүйлөгөн сөзүндө кыргыз ойчулдарынын ой жүгүртүүсү жана таамай сөздөрү руханий мурас катары биздин муундарга манифест сыяктуу кызмат кылат¹ – деп белгилеген. Өткөн замандардагы кыргыз элинин философиялык ойлорун конкреттүү-объективдүү изилдөө бизге биринчиден, алардын дүйнөлүк философиялык процесстеги ордун жана ролун терең түшүнүүгө мүмкүнчүлүк берет. Баштапкы философиялык ойлорду кабыл албай туруп элдик философиянын өнүгүүсү болбойт. Экинчиден, алардагы адамдардын мындан аркы интеллектуалдуу-маданияттуулугунун жана руханий-нравалуулугунун өнүгүшүндө, жаш муундарды гуманизм жана демократиянын принциптеринде тарбиялоодо эффективдүү колдонууга болот. Кыргыз элинин өткөн учурдагы философиялык ойлорун аныктоо,

¹ Кыргыз Республикасынын президенти А.Акаевдин Калыгулдун эстелигин ачууга арналган аземинде сүйлөгөн сөз // Акылман Калыгул. – Бишкек, 2000. - 3-6.

үчүнчүдөн Чыгыш элдеринин философиялык ой жүгүртүү мүмкүнчүлүктөрүнө шек келтирген Батыштын айрым скептикалык мамиледеги элементтерин четке кагууга мүмкүнчүлүк берет.

Азыркы күндө мурастары толук изилдөөдөн өтпөгөн кыргыздын акын-ойчулдарынын саны аз эмес. Алардын бири Жеңижок. Жеңижоктун мурасын изилдөө, анын дүйнөтаанымын гана аныктабастан, ошондой эле XIX кылымдын экинчи жарымы жана XX кылымдын башындагы кыргыз философиясынын өнүгүүсүн толук кароого шарт түзөт. Анткени ал жаратылыштын жана коомдун ар кыл кубулуштарын терең аңдап билген акын болгон.

Мына ушул келтирилген фактылар Жеңижоктун чыгармаларын изилдөө бүгүнкү күндүн актуалдуу маселелеринин бири экендигин көрсөтүп турат.

Проблеманын иштелиш деңгээли. XIX кылымдын аягы XX кылымдын башындагы кыргыз элинин социалдык-философиялык ойлорунун өнүгүшү акыркы он жылдыктарда философ-окумуштуулардын өзгөчө көңүл бурган предмети болуп калды. Аталган проблеманы изилдөөгө А.Алтымышбаевдин, Б.Аманалиевдин, А.Какеевдин, Ж.Жаныбековдун, С.Мукасовдун, Ш.Акмолдоеванын, С.Ыбыкеевдин, Ж.Сопуевдин, Б.Абдысаматовдун, П.Орозбаевдин, Г.Ботоканованын, А.Байбосунувдун, О.Акматовдун илимий эмгектери чоң салым кошту. Бирок, кызыктуу фактыларды, белгисиз материалдарды өзүнө камтыган бул изилдөөлөрдө, негизинен XIX кылымдын аягы XX кылымдын башында жашап өтүшкөн Токтогул Сатылганов, Тоголок Молдо, Барпы Алыкулов, Молдо Кылыч жана Молдо Ныяз өндүү прогрессивдүү кыргыз ойчулдарынын философиялык, коомдук-саясий, этикалык жана эстетикалык көз караштарына илимий анализ жасалып, акындардын дүйнө таанымдарынын негизги аспектилерине жана алардын кыргыз элинин социалдык-философиялык ойлорунун өнүгүшүнө кошкон салымдары объективдүү иликтенет.

80-жылдарында гана жалпы элдик таанууга кирептер болду. 1982- жана 1992-жылдары анын ырлары өзүнчө жыйнак болуп жарыкка чыккан¹. Ушул тар убакытка карабай, акындын мурастарын философиялык изилдөөгө алуу боюнча көптөгөн иштер жасалды. Муну, ириде Ж.Жаныбековдун жана С.Мукасовдун илимий эмгектери толук тастыктап турат. Алардын изилдөөлөрүндө Жеңижоктун дүйнөгө болгон көз карашы жөнүндө олуттуу тыянактар берилип, анын социалдык-философиялык ойлорунун кыргыз элинин руханий маданиятына тийгизген таасири терең ачылып көрсөтүлөт².

Жеңижоктун социалдык-философиялык ойлорунун айрым аспектилери изилдөөдө филологдор А.Абдыразаковдун, М.Мукасовдун, А.Токтогуловдун жана А.Жусупбековдун эмгектери чоң салым кошушкан. Бул эмгектерде Жеңижоктун дүйнө таанымына байланыштуу зор мааниге ээ болгон көптөгөн баалуу материалдар, фактылар камтылган³.

Ошентип, аз убакыт ичинде Жеңижоктун дүйнөгө болгон көз карашын изилдөө жаатында илимпоздор өтө маанилүү иштерди аткарышты. Бирок, жогоруда баса көрсөтүлгөн илимий эмгектерде акындын социалдык-философиялык ойлорунун айрым гана аспектилери каралган. Башкача айтканда, кыргыз элинин философиялык ой-чабытынын өнүгүү контекстинде Жеңижоктун философиялык жана коомдук-саясий көз караштары терең жана ар тараптуу изилдөөдөн өткөн эмес. Деген менен, акындын чыгармалары ааламдын, коомдун кубулуштарын туура аңдап билүүгө багытталган терең ойлорго өзгөчө бай. Буга байланыштуу

¹ Жеңижок. Ырлар / Түзгөн - А.Жусупбеков. - Фрунзе, 1982; Залкар акындар: Жеңижок. Ырлар, айтыштар / Түзгөн - А.Акматалиев, А.Жусупбеков, М.Мукасов. - Бишкек, 1999.

² Караңыз: Жаныбеков Ж. Даанышман ойчул. - Бишкек, 1991; Мукасов С.М. Традиция социально-философской мысли в духовной культуре кыргызского народа. - Бишкек, 1999. - 197-218-б.

³ Караңыз: Абдыразаков А. Жеңижок (Өтө) Көкө уулу // Залкар акындар: Жеңижок. Ырлар, айтыштар. - 290-307-б.; Мукасов М. Ак таңдай акын // Залкар акындар: Жеңижок. Ырлар, айтыштар. - 5-10-б.; Мукасов М. Дин жана арман ырлары. - Бишкек, 2001; Токтогулов А. Жеңижок // Жеңижок. Ырлар. - 229-253-б.

Ч.Айтматов, Жеңижок өзүнүн чыгармаларында жаратылыштын жана коомдун көптөгөн кубулуштарын дээрлик философиялык негизде караган деп белгилеген¹.

Изилдөөнүн объектиси жана предмети. Жеңижоктун мурастары изилдөөнүн объектиси болуп саналат. Ал эми изилдөөнүн предмети болуп акындын философиялык, саясий-социалдык, этикалык жана эстетикалык идеялары эсептелинет.

Изилдөөнүн максаты жана милдеттери. Жеңижоктун философиялык, саясий-социалдык, этикалык жана эстетикалык идеяларын концептуалдуу анализдөө диссертациялык иштин негизги максаты болуп саналат.

Аталган максатка ылайык диссертацияда төмөндөгүдөй милдеттер алдыга коюлду:

-Жеңижоктун социалдык-философиялык ойлорунун калыптанышынын жана өнүгүүсүнүн негизги өбөлгөлөрү катары XIX кылымдын аягы XX кылымдын башындагы Кыргызстандын экономикалык, коомдук-саясий жана маданий шарттарын анализдөө;

- ойчул-акындын дүйнөтаанымына таасир тийгизген тарыхый-маданий факторлорду кароо;

-Жеңижоктун социалдык көз карашын жана саясий позициясын изилдөө;

- акындын негизги философиялык ойлорун иликтөө;

- Жеңижоктун мурасындагы этикалык ойлорду аныктоо;

- ойчул-акындын эстетикалык көз караштарына илимий негизде баа берүү.

Изилдөөнүн методологиялык негизи. Диссертациялык иштин методологиялык негизи болуп тарыхый-философиялык ойлордун, этиканын жана эстетиканын тарыхынын диалектикалык принциптери, жалпы адамзат

баалуулуктарынын маанилүүлүгүнүн бекемделиши, өткөн мезгилдин алдыңкы ойчулдарынын концептуалдуу-философиялык көз караштары, философия тарыхынын проблемалары боюнча окумуштуулардын теориялык-методологиялык иштеп чыгуулары, конкреттүүлүк, объективдүүлүк принциптеринин так жана иреттүү сакталышы эсептелет.

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы. Бай материалдын негизинде Жеңижоктун дүйнөтаанымына концептуалдуу тарыхый философиялык анализдин жүргүзүлүшү диссертациялык иштин илимий жаңылыгы болуп эсептелет. Тактап айтканда, диссертацияда Кыргызстандын экономикалык, коомдук-саясий жана маданий шарттары талдоодон өтүп, Жеңижоктун дүйнө таанымынын калыптанышынын идеялык башаттары каралат жана анын социалдык-саясий, философиялык, этикалык жана эстетикалык көз караштары изилденет.

Коргоого сунушталган диссертациянын негизги жоболору. Жеңижоктун дүйнөтаанымына жасалган концептуалдуу тарыхый-философиялык анализ диссертациянын төмөндөгү жоболорун белгилөөгө мүмкүнчүлүк түзөт:

- XIX кылымдын экинчи жарымында Кыргызстанда акындын социалдык-философиялык ойлорунун калыптанышынын жана өнүгүүсүнүн өзгөчөлүктөрүн аныктаган экономикалык, саясий жана маданий ири өзгөрүүлөр болгон;

- Жеңижоктун дүйнө таанымынын калыптанышында идеялык башат катары фольклордук чыгармалар кызмат кылган. Ошондой эле, анын дүйнө таанымынын өнүгүү процессине ислам дини, Чыгыш элдеринин адабияты жана маданияты өзгөчө таасир кылган;

- Жеңижоктун коомдук-саясий көз караштарынын чордонунда карапайым элдин абалын чагылдыруу турган. Таптардын ортосундагы айырмачылыктын ачык көрүнүшү акындын көңүлүн өзүнө бурган. Кыргызстандын Россиянын курамына кирүүсүнө байланыштуу анын көз

¹ Караныз: Айтматов Ч. Ак таңдай акындын мурасы // Жеңижок. Ырлар. - 4-б.

карашы эки жактуу болгон. Акын, кыргыз элинин биримдиги бардык ийгиликтердин негизги өбөлгөсү экенин жакшы түшүнгөн;

- ойчул коомдун жана жаратылыштын кубулуштарына көбүн эсе реалдуу чындыктын негизинде мамиле жасаган. Бул жагдай аны көптөгөн натурфилософиялык ойлорго алып келген, б.а., акындын дүйнөтаанымында жаратылыштын жана коомдун кубулуштарына рационалдуу ой жүгүртүүнүн позитивдүү мүнөздөрү ачык-айкын көрүнгөн;

- Жеңижоктун мурастарынын тулкусунда гумандуулук жана асылзаттык сапаттары ширелген маанилүү нравалык нормалар жана принциптер чагылдырылган. Алар эң оболу практикалык мораль катары түшүндүрүлгөн;

- акын тарабынан кээ бир эстетикалык проблемалар көтөрүлүп, көп учурда объективдүү чечилген. Алардын ичинде сонундук проблемасы, анын эстетикалык көз карашынын негизин түзөт.

Изилдөөнүн базалык булактары. Изилдөөнүн базалык булактарын КР УИАсынын кол жазмалар фондусунун материалдары, Жеңижоктун чыгармалары, ошондой эле XIX кылымдын аягы XX кылымдын башындагы кыргыз элинин руханий маданиятынын тарыхына байланыштуу монографиялар, маалымат иретиндеги эмгектер түздү.

Диссертациянын илимий-теориялык жана практикалык мааниси. Диссертациялык иштин негизги теориялык жоболорун жана жыйынтыктарын, эң оболу, Кыргызстандагы философиялык ойлордун өнүгүшүн мындан аркы изилдөө процессинде, кыргыздардын руханий баалуулуктарынын ырааттуулугундагы рационалдуу ойлорду аныктоодо жана айрым ойчул-акындарга карата объективдүү баа берүүдө колдонууга болот.

Изилдөөнүн натыйжалары илимий-пропагандалык ишмердүүлүктө, окуу-билим алуу процессинде жана Жеңижоктун чыгармаларында кенен чагылдырылган өткөн доорлордун гуманистик салттарынын негизинде жаш

муундарды тарбиялоодо пайдаланууга толук арзыйт.

Автор тарабынан келтирилген материалдарды жана иштин теориялык жоболорун жана жыйынтыктарын, республиканын окуу жайларында аспиранттарга жана студенттерге философиянын тарыхы боюнча лекцияларды окууда, семинардык сабактарды өткөрүүдө колдонууга болот.

Иштин апробациясы. Диссертациянын негизги жоболору “Улуттук идеология жана кыргыз рухий дөөлөтүнүн кайра жаралышы” (Ош, 1999), “Молодежь в условиях рынка: проблемы адаптации и ценностной ориентации” (Ош, 2000), “Кыргыз философиясынын актуалдуу проблемалары” (Ош, 2001) темаларда өткөрүлгөн илимий-теориялык конференциялардын материалдарында чагылдырылган. Ошондой эле изилдөөнүн илимий жыйынтыктары кыргыз элинин философиялык ойлорунун тарыхы боюнча ЖАМУнун студенттерине окулган лекцияларда жана өткөрүлгөн семинарларда (1995-2003-ж.) апробацияланган.

Диссертациянын структурасы. Иштин структурасы изилдөөнүн негизги максаттарына жана милдеттерине ылайыкталган. Диссертация киришүүдөн, эки баптан, корутундудан жана пайдаланылган адабияттардын тизмесинен турат.

ИШТИН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

Киришүүдө теманын актуалдуулугу, изилдөөнүн деңгээли, диссертациянын максаттары жана милдеттери, методологиялык негизи, жаңылыгы жана практикалык мааниси белгиленет.

“Жеңижоктун дүйнөтаанымынын калыптанышынын генезиси” аттуу биринчи бапта - Жеңижоктун дүйнөтаанымынын калыптанышынын социалдык-маданий детерминанттары жана анын чыгармачылыгынын идеялык башаттары анализденет.

“Жеңижоктун дүйнөтаанымынын калыптанышынын социалдык-маданий детерминанттары” деген биринчи параграфта ойчул-акын

ленижоктун дүйнөтаанымынын өзгөчөлүктөрүн аныктаган негизги экономикалык, саясий жана маданий өзгөрүүлөр каралат.

Иште, XIX кылымдын аягы жана XX кылымдын башындагы кыргыз коомунун социалдык-экономикалык, саясий жана маданий абалдары жетишээрлик татаал болгону белгиленет. Изилденип жаткан тарыхый мезгилде патриархалдык-феодалдык мамилелердин үстөмдүгү өндүрүштүн жана маданияттын өнүгүүсүн кечендеткен. Бирок, ошого карабастан коомдук турмушта жаңы экономикалык, саясий жана маданий мамилелер пайда боло баштаган.

Белгилүү болгондой, XIX кылымдын экинчи жарымында Кыргызстан Россиянын курамына өткөн. Ушуга байланыштуу, диссертациялык иште падышачылыктын реакциячыл мүнөздөгү колониялдык саясатына карабастан, Россия өзүнүн социалдык-экономикалык, маданий жетишкендиктери менен Кыргызстанда белгилүү прогрессивдүү ролду ойногону белгиленет.

Изилденген тарыхый мезгилде Кыргызстанда чарба жүргүзүүдө белгилүү алга жылуулар болуп, коомдук патриархалдык-феодалдык мамилелер акырындап бузула баштаган. Алгачкы капитал бара-бара кучак жайып, капиталисттик турмуш уклады өз күчүнө кирген. Жер иштетүүгө өтүү процесси натуралдык чарбаны жана уруулук-патриархалдык мамилеге негизделген турмушту өзгөртүүгө алып келген. Мындай чарбалык өзгөрүштөр жергиликтүү элдин материалдык жашоосуна оң таасирин тийгизген.

Албетте, чарба жүргүзүүдөгү жагымдуу өзгөрүштөр коомдук аң-сезимдеги жана руханий маданияттагы бурулуштарга дуушар кылган. Булар өз учурунда, жаратылыш менен коомдук кубулуштарга карата калыптанып, муундан-муунга өтүп келген диний-мифтик көз караштардын акырындык менен бузулушуна алып келген.

иште революцияга чейинки кыргызстандагы коомдук турмуштун адабий процесстин бир бөлүгү катары өнүккөндүгү, чыгармаларында жаратылышка, адамга, анын космикалык жана социалдык универсумдагы ордуна байланыштуу рационалдык ойлорду чагылдырган кыргыз акындарынын жоон тобу пайда болгондугу белгиленет. Алардын көрүнүктүү өкүлдөрүнүн бири Жеңижок (Өтө) Көкө уулу болгон. Ушуга байланыштуу эмгекте анын өмүрүнө жана чыгармачылыгына байланыштуу кыскача тарыхый мүнөздөмө берилет.

“Жеңижоктун чыгармаларындагы философемалардын идеялык башаты” аттуу экинчи параграфта - ойчул-акындын дүйнөтаанымынын калыптанышынын жана өнүгүүсүнүн тарыхый-маданий факторлору каралат.

Диссертацияда Жеңижоктун дүйнөтаанымынын калыптанышынын идеялык башаты катары ириде фольклордук чыгармалар кызмат өтөгөнү айтылат. Белгилүү болгондой, Жеңижок элдик оозеки чыгармалар менен жакшы тааныш болгон, ошондой эле аларды өз чыгармаларында кеңири колдонгон.

Фольклордук чыгармаларда адамдардын жашоосунда, алардын иштеринде жана ойлорунда кенен орун алышкан ар кыл процесстерге байланыштуу реалдуу кабылдоолордун тенденциялары, диалектикалык божомолдору берилген. Оозеки чыгармачылыктын мазмунунда “турмуштун философиясын” билдирген элдин жаратылышка, коомдун көрүнүштөрүнө, өмүр менен өлүмгө жана нравалык идеяларга байланыштуу ойлор ар тараптуу чагылдырылган. Мындай көрүнүш эл чыгармачылыгынын казанында кайнаган Жеңижоктун ырларына түздөн-түз таасирин тийгизген.

Жеңижоктун дүйнөтаанымынын калыптануу процессинде ислам орчундуу орунду ээлеген.

Белгилүү болгондой, мусулман дини тарыхый калыптанган дүйнөгө болгон көз караштардын жыйындысы катары теориялык ойдун өнүгүүсүнүн күчтүү импульсу болуп кызмат өтөгөн, анткени анын окуусунда

...мүмкүнчүлүктөрүнө байланыштуу позитивдүү пландагы философиялык ойлорду арбын жолуктурса болот.

Ислам көптөгөн оң таасирдеги нравалык нормаларды коомго киргизүү менен адамдарды моралдык-нравалык жактан белгилүү деңгээлде тескеп турган. Бара-бара алар негизи жагынан жалпы адамзаттын моралдык нормалары катары муундан-муунга өтүп, адамдардын күнүмдүк жашоосундагы айрылгыс нравалык нормаларга айланып келишкен.

Жеңижоктун дүйнөтаанымынын калыптанышына Калыгул, Арстанбек, Молдо Кылыч, Токтогул сыяктуу кыргыз акындарынын чыгармачылыктары айрыкча таасир кылган. Аталган акындардын чыгармаларында дүйнөнү рационалдуу таанып билүүнүн позитивдүү идеялары жана өзгөчөлүктөрү ачык байкалып, адамдар дүйнөнү стихиялуу түшүнүүнүн ордуна чындыкты объективдүү баамдоого жана гуманисттик, агартуучулук идеяларды өзүнө терең сиңирген реалисттик идеялардын системасы жарала баштагандыгы ачык сезилет.

Ойчул-акындын дүйнөгө болгон көз карашынын калыптанышына жана анын көркөм чыгармачылыгына Чыгыш элдеринин маданияты, өзгөчө адабияты жемиштүү таасир кылган. Жеңижок өзүнүн чыгармачылыгында жана дүйнөтаанымында жалпы түрк элдеринин, анын ичинде кыргыздардын да философиялык ойлорунун өнүгүшүнө зор роль ойношкон Ж.Баласагын, Рудаки, Низами, Омар Хайям сыяктуу Чыгыштын белгилүү ойчул-акындарынын көркөм салттарына таянган. Алар реалисттик багыттын өкүлдөрү катары, жаратылыш жана коомдун ар кыл кубулуштарынын маңызын терең түшүнүүгө далалат кылышкан, адамзаттын акылын, маданияттын жана билимдин жетишкендиктерин терең урматташкан, теория менен практиканы айкалыштырууга жана ошол мезгилдеги коомдук түзүлүшкө мүнөздүү болгон социалдык проблемаларды объективдүү, гумандуу чечүүнүн мүмкүнчүлүктөрүн негиздөөгө аракет жасашкан.

бапта - XIX кылымдын экинчи жарымы XX кылымдын башындагы кыргыз элинин руханий тарыхынын материалдарынын негизинде Жеңижоктун дүйнөтаанымынын коомдук-саясий, философиялык, этикалык жана эстетикалык аспектилери иликтөөгө алынат.

“Жеңижоктун коомдук-саясий көз караштары” аттуу биринчи параграфта - ойчул-акындын социалдык көз караштары жана саясий позициясы изилденет.

Жеңижоктун коомдук-саясий көз карашына жүргүзүлгөн анализ көрсөткөндөй, акындын көңүлүнүн борборунда кош кабат эзүүнүн алдында калган жөнөкөй элдин абалы, коомдук-патриархалдык түзүлүшкө болгон мамилеси, ой-толгоосу жана үмүттөрү кенен орун алган.

Диссертацияда патриархалдык-уруучулуктун таасиринде болгон кыргыз коомчулугунун экономикалык түзүлүшүнүн өзгөчөлүктөрү көрсөтүлөт. Байлардын кедейлерди эзүүсү жана алардын ортосундагы мамиле белгилүү бир даражада патриархалдык-уруучулдук мамилелер менен сиңишип кеткен.

Албетте, Жеңижоктун чыгармаларында таптардын ортосундагы материалдык жактан айырмачылыктын башкы себебин ачып берген теориялык негиздер жолукпайт. Бирок, бул айырмачылыктын тескери натыйжалары акындын көңүлүн өзүнө бурдурган. Ал патриархалдык-феодалдык түзүлүштү жалпы жонунан сыңдоо менен катар, анын кээ бир ырайымсыз жактарын ачып көрсөтө алган. Ошондой эле акын, социалдык теңсиздиктин материалдык негизин аныктоого аракеттенген.

Мындан сырткары диссертацияда Кыргызстандын Россияга кошулушуна байланыштуу акындын көз карашынын эки жактуулугу көрсөтүлгөн. Ал бир жагынан, көнүмүшкө айланган патриархалдык-феодалдык мамилелерди кыйратып, жергиликтүү элдин жакшы жерлерин тартып алган россиялык колонизаторлорду жек көрсө, экинчи жагынан,

маданий, чарбалык өсүүлөргө өбөлгө түзүшүп, жаңы эмгек ыкмаларын тараткан орус коомчулугунун айрым прогрессивдүү катмарларына акыйкат баа берген.

Ошондой эле, Жеңижокту кыргыз коомчулугунун ички мамилелеринин себептери да көп түйшөлткөн. Тактап айтканда, акындын чыгармачылыгынын негизги проблемаларынын бири катары, аталган тарыхый мезгилдеги кыргыздардын социалдык-саясий турмушундагы уруулар арасындагы карама-каршылыктар жана ич ара араздашуулар эсептелген. Акын кыргыз элинин биримдиги жана бейпил турмуштун орношу элдин материалдык жана руханий байышына негизги өбөлгө түзөөрүн жакшы түшүнгөн. Жеңижок элдер арасындагы достукту чындоого да аракет кылган. Анын улуттар аралык мамилелерге байланыштуу көз карашы дээрлик объективдүү ойлордон жаралган. Алсак, ал улуттук чектелүүнү элдин артта калышынын негизги себептеринин бири катары эсептеп, кыргыз эли экономикасы жана маданияты өнүккөн улуттар менен карым-катнашта, достукта болсо гана өнүгөөрүн белгилеген. Бул ойлор акындын “Замана”, “Султан бийге”, “Дан кайда да, мал кайда!”, “Айтамын санат тобуна” аттуу чыгармаларында ачык-айкын көрүнүп турат.

“Жеңижоктун натурфилософиясы” деген экинчи параграфта - ойчул-акындын негизги философиялык ойлору каралган.

Жеңижоктун чыгармаларында айрыкча анын “Санат”, “Аккан-Суу”, “Дүнүйө”, “Балалык”, “Терме” аттуу ырларында терең философиялык ойлор камтылган. Ушу жагдайга байланыштуу диссертацияда, фундаменталдуу билимге ээ болбогондугуна карабастан Жеңижоктун бир нерсени билүүгө умтулуусу универсалдуу, көп кырдуу мүнөзгө ээ экендиги баса белгиленет. Ал жаратылыштын жана коомдун кубулуштарын түшүндүрүүдө идеядан эмес реалдуу чындыктан чыккан, бул болсо аны терең мазмундуу жыйынтыктарга алып келген, б.а., акындын дүйнөтаанымында ой жүгүртүүнүн позитивдүү белгилери кенен орун алган.

Акындын пикири боюнча жаратылыш бул универсалдуу материалдык башат жана жалпы эле болмуштун конкреттүү реалдуулугу. Жаратылыш - бардык болмуштардын башталышынын өбөлгөсү, башаты. “Жаратылыш” түшүнүгүнүн терең мааниси тикеден-тике реалдуу болмуштун алгачкы жашоосун билдирет.

Дүйнө чексиз, болмуш бирдикте, объективдүү жана индивидге көз карандысыз. Адам жаратылышта, дүйнөдө өмүр сүрөт. Ал, жаратылыштын башка жандыктарынан, ойлоуучулук жана таанып билүүчүлүк касиеттери менен айырмаланат. Адам эң баалуу, жеткилең жандык. Ошо менен кошо эле, ойчул-акын адамды жаратылышка каршы койбойт, тескерисинче болмуштун биримдиги жана адамдын айлана-чөйрө менен тыгыз байланышы акындын чыгармаларында дээрлик айкындыкта ырдалган.

Жеңижок өзүнүн чыгармаларында абстрактуу символ түрүндө эмес конкреттүү-туюм белгисинде көрүнүшкөн - Сууну, Шамалды, Отту жана Жамгырды болмуштун материалдык түп негизи катары карайт. Анын чыгармаларында ушул төрт элементтин ар бири иманенттик-активдүү башаттын ролуна талапкер экендиктери айтылат.

Акын курчап турган дүйнөнүн нерселери аң-сезимден көз карандысыз жашаарын жана бардык туюп сезген нерселер бири-биринен ажырагыс байланышта болуу менен бирдиктүү болмушту түзөөрүн жакшы түшүнгөн. Ошону менен бирге дүйнөнүн объективдүүлүгү, материалдуу дүйнөнүн маңызы катары кабыл алынат. Муну болсо сырткы жаратылышты жана социалдык чыныдыкты өзүнө камтыган “дүнүйө” түшүнүгүнүн Жеңижоктун чыгармаларында кеңири колдонулуусу толук тастыктап турат. Ушуну менен катар дүйнө адамдын баалуулуктарына, талаптарына жооп берген, же каршы турган мааниде каралат. Акындын чыгармаларында түбөлүктүүлүк, дүйнөнүн чексиздиги жана адам жашоосунун кыскалыгы тууралуу айтылып, адам жашоосу белгилүү бир убакытта жана мейкиндикте өтөрү жөнүндө сөз

козголот. Объективдүү чындык гана түбөлүктүү, ал эми нерселердин баары кыймылда жана өзгөрүүдө болот.

Жеңижоктун дүйнөтаанымынын натурфилософиялык компоненттеринин бири катары акындын гносеологиялык ойлору эсептелет. Ал таанып билүүнүн милдети катары курчап турган болмуштун сырларын акыл-эс менен аяндап билүүнү санаган. Акын түшүнүгүндө табият адамдарга көз карандысыз, объективдүү түрдө жашайт, ал эми үзгүлтүксүз эмгектин жана тарбиянын жемиши болгон адамзаттын акыл-эси табияттын ар кандай сапаттарын таанып биле алат. Акыл-эссиз адамдардын жашоосун элестетүүгө мүмкүн эмес, ал индивиддин негизги баалуулугу, б.а., адамдын маңызы анын акыл эсинде. Адамдар кабылдоого жана түшүнүүгө болбой турган табиятта нерселер жана кубулуштар жокко эсе. Билимдин нукуралуулугу же каталыгы акындын оюнча турмуш аркылуу далилденет.

Ошондой эле иште ойчул-акындын жаратылыштын кубулуштары, предметтер бири-биринен бөлүнүшпөй, дайыма карым-катнашта, кыймылда болушуна жана дүйнөдө түбөлүктүү эч нерсе жок экендигине байланыштуу ойлору көрсөтүлөт. Бардык нерселердин өтмөлүгү Жеңижоктун табиятты жана коомдук турмушту дайыма кыймылда жана өнүгүүдө кароосуна түрткү болгон. Нерселер жана кубулуштар акын үчүн өтмөлүк жана убактылуулук мүнөзгө ээ. “Аккан суу” ойчул тарабынан бардык эле нерселердин негизи катары болуу менен бирге өз алдынча өнүккөн объективдүү нерсе катары кабылданат. Суу дайыма өзгөрүлүп, кыймылда болуп турат. Бул көз караштарда диалектикалык ойлор бар экендиги талашсыз. Мындан сырткары акынды жашоонун өтмөлүгү да тынчсыздандырган. Анын ою боюнча, бардык нерселер өлүмгө дуушар болушат жана кайра жаралышат. Адам бул процесске каршылык көрсөткөнү менен аны эч качан токтото албайт.

Ошентип, акын үчүн бардык көрүнүштөр жана нерселер бири-бири менен карым-катнашта, байланышта болушат. Анын мындай көз карашы абстрактуу ойлордон эмес, турмуштук тажрыйбанын негизинде келип

чыккан. Ал өнүгүүнү жаратылыштын кубулуштарынан, нерселеринен гана эмес, ошондой эле адамзат коомунан да көрө алган.

“Жеңижоктун этикалык жана эстетикалык ойлору” аттуу үчүнчү параграфта - акындын нравалык-этикалык, эстетикалык көз караштарынын негизги аспектилери иликтенет.

Жеңижоктун чыгармаларында, өзгөчө анын “Накыл кеп”, “Үлгү ырлар”, “Терме”, “Жакшы уул”, “Жаман уул”, “Насият”, “Жаман катын”, “Үй-бүлө” аттуу ырларында өзүлөрүнө гумандуу жана асыл идеалдарды сиңирген негизги нравалык нормалар, принциптер кенен чагылдырылган.

Белгилүү болгондой, адамдардын жашоосунун бардык сферасын өз ичине камтыган, бүтүндөй эле моралдык нормаларды жалпылаган “жамандык” жана “жакшылык” түшүнүктөрү моралдык баа берүүнүн туюнтулушунун жалпы формаларын өзүлөрү менен кошо ала жүрүшөт. Жеңижок бул аталган карама-каршы этикалык түшүнүктөрдү мүнөздөөгө жана алардын өз ара диалектикалык байланышын көрсөтүүгө аракет кылган. Акындын ой жүгүртүүсүнө ылайык жакшылык - жеткилен, көтөрүңкү, оң маанидеги нерсе, ал эми жамандык - терс нерсе, ал терс маанидеги кубулуш. “Жакшылык” деген түшүнүккө “жамандык” деген түшүнүктү салыштыруу аркылуу баа берилет, б.а., оң маанидеги нравалык касиеттердин баалуулугу анын өзүнө карама-каршы түшүнүк менен салыштырып караганда гана айкын болот.

Акындын этикалык көз караштарында адам жаман же жакшы, адилетсиз же боорукер болуп төрөлбөйт. Бул сапаттар социалдык чөйрөнүн таасири астында пайда болот. Адам өзүнүн замандаштарынын жана айлана-чөйрөнүн таасир этүүлөрүнүн аркасында жаман же жакшы болуп калыптанат.

Жеңижоктун чыгармачылыгында моралдык баа берүүнүн бирден-бир маанилүү жагы болуп эсептелген адилеттүүлүк жана адилетсиздик маселелери өзгөчө орун ээлейт.

адамгерчиликке, бооркердикке, айкөлдүккө ээ болуу. Мына ошол себептүү адилеттүүлүк түшүнүгү ыймандуулук деген түшүнүккө тектеш келет. Адилеттүүлүк баарынан мурда адамдарга карата болгон гумандуу мамиледе жарала турган бардык эле жакшы сапат-касиеттердин эң жогоркусу.

Жеңижок үчүн “адилеттүүлүк” жана “адилетсиздик” - булар жөнөкөй эле этикалык түшүнүктөр эмес. Коомдук турмушка ар кандай позициядан туруп баа беришкендигине байланыштуу алар социалдык-саясий аң-сезимдин да түшүнүктөрү болуп саналышат. Мына ушуга байланыштуу акын “адилеттүүлүктү” жана “адилетсиздикти” коомдон жана адамдардын өз ара мамилелеринен бөлүп кароого болбой тургандыгын туура байкаган.

Акындын этикалык көз карашында эмгекке байланыштуу ойлордун ээлеген орду өтө кеңири. Жеңижоктун пикирине ылайык, адамдагы жакшы сапаттар курчап турган чөйрөнүн таасиринен улам жана адамдардын практикалык ишмердүүлүк процессинде калыптанат. Эмгек адамзат жашоосунун эң зарыл компоненти. Өмүр сүрүүнүн баалуулугу жана мааниси - адамдарга пайда алып келген эмгектен көрүнөт. Адам байлыгына, социалдык абалына карап эмес, натыйжалуу ишмердүүлүгүнө карап бааланат.

Жеңижок бакыт проблемасын элдин кызыкчылыгынан чыгып конкреттүү шарт менен бирдикте карайт. Ал үчүн элдин бактысы болмоюнча жеке адам толук кандуу бактылуу боло албайт: элдин жыргалчылыгы жогорку жыргалчылык болуп эсептелет жана ар кандай эле ыймандуу адам өзү бактылуу болуудан мурда элинин бактысы үчүн күрөшүүсү зарыл. Кимде-ким өз эли үчүн кызмат кылса, өзүнүн жеке кызыкчылыгын, каалоосун элдин кызыкчылыгына, калоосуна аң-сезимдүү түрдө баш ийдире алса, ошол адамды нравалуу адам катары эсептөө керек.

Акын тарабынан өзгөчө таанып билүүчүлүк жана тарбиялык мааниге ээ болгон нукура эстетикалык проблемалар негизинен туура коюлуп, туура

жактан кабылдоочу негизги түшүнүк катары борбордук орунду ээлейт. Акын табияттагы жана коомдогу сонундук, сулуулук - бул адамдан жана табияттан сырткары турган кандайдыр бир сыйкырдуу күч эмес, табиятка, адамга жана адамдык мамилелерге мүнөздүү реалдуу сапат экенин жакшы түшүнгөн.

Жеңижок үчүн сулуулук түшүнүгү патриоттуулук, адилеттүүлүк, чынчылдык, эстүүлүк түшүнүктөрү менен тыгыз байланыштуу. Акын ушул түшүнүктөр аркылуу эстетикалык жактан идеалдуу адамдын образын түзгөн, анын мүнөзүндөгү оң жана терс жактарын ачып көрсөткөн. Андыктан ал жашоо-тиричиликтеги, адамдын моралдык турпатындагы, мүнөзүндөгү жана жүрүш-турушундагы бардык сулуулукту жана пайдалуулукту бир бүтүмгө чогултуу менен жалпы элдин энчисине айланткан.

Жеңижоктун табиятка карата болгон эстетикалык мамилеси, анын “Аккан суу”, “Жер соорусу Аксы экен”, “Айтайын Аксы жеримди”, “Өскөн жер”, “Биздин жер”, “Дүнүйө” өңдүү чыгармаларында чагылдырылган. Бул чыгармаларда кыргыз тоолорунун сулуулугу поэтикалык тил менен сүрөттөлүп, гүл жыттанган туулуп өскөн жер шөкөттөлүп баяндалат. Табигый жөндөмгө ээ болгон акын өзүнүн ырлары аркылуу табият менен таттуу мамиледе болуп, анын кайталангыс үндөрүн, таң калыштуу боекторун, унутулгус жыпар-жыттарын толук бойдон жеткиликтүү айтып берген.

Диссертациялык иштин корутундусунда төмөндөгү жалпы жыйынтыктар чыгарылды:

1. XIX кылымдын экинчи жарымы XX кылымдын башындагы Кыргызстанда байкаларлык чарбалык жогору жылыштар болуп, патриархалдык-феодалдык коомдук мамилелелердин ыдырашы жана трансформацияланышы активдештирилген. Алгачкы капиталды топтоо процесси акырындап жайылып, капиталисттик жашоо уклады күч ала

баштаган. Мына ушул өңдүү өзгөрүүлөр адамдардын материалдык жана руханий жашоосуна белгилүү бир деңгээлде өзүнүн таасирин тийгизген жана муундан-муунга өтүп келген табиятка жана коомго карата болгон диндик көз караштын бошондошуна алып келген.

2. Жеңижоктун дүйнөтаанымынын калыптанышына идеалык башат катары фольклордук чыгармалар кызмат өтөгөн. Анын дүйнөтаанымынын калыптануу процессине өзүнө жаратылыштын жана коомдун кубулуштарына байланыштуу көптөгөн позитивдүү философиялык ойлорду камтыган ислам дини чоң таасир эткен. Ошондой эле акындын көркөм чыгармачылыгына, анын дүйнөтаанымынын калыптанышына чыгыш элдеринин маданияты, өзгөчө адабияты маанилүү роль ойногон.

3. Жеңижоктун коомдук-саясий көз карашынын борборунда карапайым элдин жагдайы орун алган. Анын чыгармаларында таптардын ортосундагы айырмачылыктардын материалдык субстратын ачып көрсөткөн белгилүү теориялык негиздер жолукпайт. Бирок, бул айырмачылыктардын конкреттүү көрүнүштөрү акындын көңүлүн өзүнө дайыма буруп келген. Жеңижоктун Кыргызстандын Россиянын курамына кошулушу боюнча эки жактуу көз карашы болгон. Акын кыргыз элинин биримдиги, бейпил турмуштун сакталышы элдин руханий жана материалдык жашоосундагы ийгиликтердин негизги өбөлгөлөрү экендигин жакшы түшүнгөн.

4. Жеңижок фундаменталдуу билимдерге ээ болбосо да, анын дүйнөтаанымына көп жактуулук жана универсалдуулук мүнөздүү. Ал табияттын жана коомдун кубулуштарына салыштырмалуу идеялардан чыкпастан, реалдуу болмуштун өзүнөн чыккан. Бул жагдай акынды терең тыянактарга алып келген, б.а., анын дүйнөтаанымында болмушту түшүнүүдөгү позитивдүү жактарын пайда кылган.

5. Жеңижоктун чыгармаларында өзүлөрүнө гумандуу жана асыл идеалдарды сиңиришкен негизги нравалык нормалар жана принциптер кенен

чагылдырылган. Акын тарабынан өзгөчө таанып билүүчүлүк жана тарбиялык мааниге ээ болгон нукура эстетикалык проблемалар жалпысынан туура коюлуп, туура чечилген. Алардын арасында сонундук проблемасы болмушту эстетикалык жактан кабылдоочу негизги проблема катары борбордук орунду ээлейт.

Диссертациянын негизги мазмуну төмөнкү публикацияларда чагылдырылган:

1. Жеңижоктун ырлары коомдук өнүгүүнүн чексиздиги тууралуу // Улуттук идеология жана кыргыз рухий дөөлөтүнүн кайра жаралышы: Регионалдык илимий-теориялык конференциянын материалдары. - Ош, 1999. - 0,3 б.т.

2. Жеңижоктун санат-насыят ырларынын үлгүсүндө жаштарды тарбиялоо // Молодежь в условиях рынка: проблемы адаптации и ценностной ориентации: Материалы научно-теоретической конференции. - Ош, 2000. - 0,3 б.т.

3. Жеңижоктун дүйнө таануу идеяларынын калыптанышы // Вестник ЖСАГУ. - Жалал-Абад, 2000. - Вып.2. - 0,3 б.т.

4. Жеңижоктун натурфилософиясы // Кыргыз философиясынын актуалдуу проблемалары: ОшМУнун 50 жылдык жана Жеңижоктун 140 жылдык мааракелерине арналган илимий-теориялык конференциянын материалдарынын жыйнагы. - Ош, 2001. - 0,3 б.т.

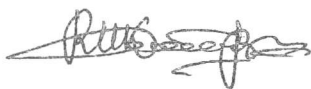
5. Жеңижоктун элдик оозеки чыгармачылыктан алган орду // Кыргыз философиясынын актуалдуу проблемалары: ОшМУнун 50 жылдык жана Жеңижоктун 140 жылдык мааракелерине арналган илимий-теориялык конференциянын материалдарынын жыйнагы. - Ош, 2001. - 0,3 б.т.

6. Кыргыз элиндеги коомдук аң-сезимдин калыптанышы // Кыргыз философиясынын актуалдуу проблемалары: ОшМУнун 50 жылдык жана

..... кылымдын мааракелерине арналган илимий-теориялык конференциянын материалдарынын жыйнагы. - Ош, 2001. - 0,3 б.т.

7. Жеңижок жана мезгил // Вестник ЖАГУ. - Жалал-Абад, 2001. - Вып.2. - 0,3 б.т.

8. Кыргыз философиясындагы эркиндик жана гуманизм // 10-летие суверенитета: итоги и перспективы: Сборник научных трудов. - Жалал-Абад, 2001. - 0,3 б.т.

ШАМШИЕВ Р.К. “Жеңижоктун дүйнөтаанымына философиялык анализ”. 09.00.03 - философиянын тарыхы адистиги боюнча философия илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражаны изденип алуу үчүн жазылган диссертация

Диссертацияда XIX кылымдын аягы XX кылымдын башындагы социалдык-философиялык ойлордун көрүнүктүү өкүлдөрүнүн бири болгон Жеңижок Көкө уулунун дүйнөтаанымынын калыптанышына жана өнүгүшүнө тарыхый-философиялык анализ жүргүзүлөт. Тактап айтканда, иште ойчул-акындын дүйнөтаанымынын өзгөчөлүктөрүн аныктаган негизги экономикалык, саясий жана маданий өзгөрүүлөр каралат. Анын социалдык-философиялык ойлорунун калыптанышынын жана өнүгүшүнүн идеялык башаттары ачылып крсетүлөт. XIX кылымдын экинчи жарымы XX кылымдын башындагы кыргыз элинин руханий тарыхынын материалдарынын негизинде акындын дүйнөтаанымынын коомдук-саясий, философиялык, этикалык жана эстетикалык аспектилери иликтөөгө алынат.

Жеңижоктун мурастарында, анын табигый жана коомдук процесстердин мыйзамченемдүүлүктөрүн толук түшүнүүгө жакындап барган реалисттик мүнөздөгү ойлору көп кездешет. Алардын өзгөчөлүгү болуп, акындын болмуш жана адам проблемаларына болгон көз карашында эмпирикалык тажрыйбага негизделген турмуштук акылмандык жана логикалык жактан туура жалпылоолор ачык байкалат.

Бийик деңгээлдеги рационалдык идеяларды камтыган Жеңижоктун этикалык жана эстетикалык көз караштары, анын социалдык-философиялык ойлорунун белгилүү жетишкендиктери болгон.

АННОТАЦИЯ

ШАМШИЕВ Р.К. "Философский анализ мировоззрения Женижока": Диссертация на соискание ученой степени кандидата философских наук по специальности 09.00.03 – история философии.

В диссертации осуществляется историко-философский анализ формирования и развития мировоззрения одного из видных представителей социально-философской мысли второй половины XIX – начала XX вв. Женижока Кеке уулу. В частности, в работе рассматриваются основные экономические, политические и культурные изменения, которые определили особенности мировоззрения мыслителя. Раскрываются идейные истоки формирования и развития его социально-философской мысли. На основе богатого фактического материала из истории духовной культуры кыргызского народа второй половины XIX – начала XX вв. глубоко исследуются общественно-политические, философские, нравственно-этические и эстетические идеи акына.

В наследии Женижока имеется немало реалистических идей, в которых он приближается к пониманию закономерностей природных и общественных процессов. Отличительной чертой является то, что в воззрениях акына-мыслителя на проблемы бытия и человека в значительной мере проявляются житейская мудрость, умение и склонность к логически правильным обобщениям, основанным на эмпирическом опыте.

Этические и эстетические взгляды Женижока, которые несли в себе множество ярких рациональных идей, были значительным достижением его социально-философской мысли.

R. K. Shamshiev's dissertation "Philosophical analysis of the world outlook of Jenijok"
for conferring an academic degree of Kandidat of Philosophical Sciences
on the specialty 09.00.03 – History of Philosophy

The historical-philosophical analysis of forming and development of the world outlook of Jenijok Koko uulu – one of the prominent representatives of social-philosophical thought in the second half of XIX – early XX century is performed in this dissertation. In particular, the main economical, political and cultural changes, which have determined the peculiarities of akyn-thinker's world outlook, are examined in this work. There revealed the ideological sources of forming and development of Jenijok's social-philosophical conception. Social-political, philosophical, moral-ethical and esthetical ideas of akyn are deeply studied on the basis of rich factual material from the history of spiritual culture of the Kyrgyz people in the second half of XIX – early XX century.

In Jenijok's heritage there are many realistic ideas, in which he approaches the understanding of regularities of natural and social processes. Their distinctive feature is in the fact that in akyn-thinker's views on the problems of entity and human being the worldly wisdom, ability and aptitude to logically correct generalizations, based on empirical experience, come out to the considerable extent.

Ethical and esthetical views of Jenijok, which contained many bright rational ideas, were a considerable achievement of his social-philosophical conception.

